

I

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Δέκα έναυτοί μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἐκδημίας τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, Ἀκαδημαϊκοῦ ἐπὶ ἔν τέταρτον αἰῶνος, Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας ἐπὶ μία πενταετία καὶ πνευματικοῦ ταγοῦ τῶν αἰσθαντικῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του.

Ἡ ἔκτακτη αὐτὴ Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀποφασίσθηκε γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ ἀριπρεπέστατος Ἀκαδημαϊκός, μὲ ἀναπόληση δημόσια τῆς μεγάλης πρὸς τὴν Ἑλλάδα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος προσφορᾶς του, συντελεσμένης ἰδιαίτερα ὅσο ζοῦσε καὶ δροῦσε ὡς δημιουργικὸς ἄνθρωπος τοῦ πνεύματος καὶ ὡς ἐκλαμπρότατος πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος.

Ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ βῆμα, πρὶν ἑννέα χρόνια καὶ πέντε μῆνες, εἶχα τὸ ἠθικὸ πρόνομιο νὰ ὁμιλήσω ἐκ βαθέων καὶ νὰ παρουσιάσω ἐποπτικὰ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ καὶ ἀπόψε τιμώμενου κορυφαίου Ἀκαδημαϊκοῦ. Τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας μου ἐκείνης ὑπάρχει δημοσιευμένο στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Συνεδρία 17 Μαΐου 1988) καὶ ἀναδημοσιευμένο στὸ βιβλίο μου τοῦ 1995 «Φῆμη Ἀπόντων». Ἡ ἀποψινὴ ὁμιλία μου ἄρα ὑπέχει τὴν ἀνάγκη ἀποφυγῆς τῆς ὑπέρμετρης παλιλλογίας.

Προοιμιακά, ἐπιτρέπω στὸν ἑαυτό μου τὴν ἔκφραση, ὅπως εἶναι ζωντὰ στὴ μνήμη, τῶν συναισθηματικῶν μου ἀντιδράσεων ὡς φοιτητοῦ, ὅταν πρωτογνώρισα τὴν ἔξοχη τριανδρία, Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο, Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Κωνσταντῖνο Τσάτσο. Τοὺς μνημονεύω τώρα κατὰ σειρὰν ἐξόδου ἀπὸ τὴ ζωὴ.

Μὲ κίνδυνο καὶ νὰ θεωρηθῶ, ἔστω γιὰ τότε μόνο, εὐφάνταστος καὶ ὑπερευαίσθητος, σὰς ἐξομολογοῦμαι, ὅτι ἡ γνωριμία τους ἐκείνη μοῦ εἶχε φέρει στὸ νοῦ τὸν ὁμηρικὸ στίχο: «οὐ γάρ πως τοίους ἴδον ἀνέρας οὔτε ἴδωμαι».

Στὴ συνείδησή μου τότε φάνταζε ἡ ἔνδοξη αὐτὴ, ἀλληλοσυμπληρωτικὴ, τριανδρία σὰν αὐθεντικὴ παρουσία τοῦ ὑπερβατικοῦ δυναμισμού τοῦ πνεύματος. Συνεργοῦσε ἀναμφίβωλα ὁ νεανικὸς οἴστρος μου γιὰ ὑπεκαθημερινό, μεστὸ πνευματικότητος, «λόγον καὶ βίον». Τὰ βιώματά μου ὅμως ἐκεῖνα δὲν ἀποδοκιμάζονται ἀπὸ τὴ νηφάλια τωρινὴ ἀποτίμησή μου τοῦ πνευματικοῦ μεγέθους τῶν τριῶν ἐπιλέκτων ἀνδρῶν.

Τὰ δημοσιεύματα πρὶν ἀπὸ τὸ 1940 καὶ τῶν τριῶν, μὲ ζωντὴ συχνὰ στὶς σελίδες τους ἀνταύγεια τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος, πηγὴ ἐξ ἄλλου ἰδιαίτερης γοητείας, φαίνονται καὶ σήμερα ὡς γεννήματα συνειδήσεων, ἐταστικῶν τῶν πραγμάτων ἕως τὸν βυθὸ καὶ ταγμένων σὲ ἀποστολὴ ἀνακαινιστικὴ τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς χώρας τους.

Και ήταν έκδηλο τὸ ὑψηλὸ αὐτὸ φρόνημα στὴν πανεπιστημιακὴ διδασκαλία τους, ἄθλημα ὀλόψυχο γιὰ τὸν Θεοδωρακόπουλο καὶ τὸν Τσάτσο, δραματικὸ ἀγώνισμα γιὰ τὸν Κανελλόπουλο.

Σὰς ἐπισημαίνω τὸ ἐξάισιο αὐτὸ ἦθος τῆς διδασκαλίας τους ὡς αὐτόπτης καὶ αὐτήκοος. Καὶ ὑπενθυμίζω τὴν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (Φαῖδρος 276α κ.ἐπ.) ἔξαρση τῆς μὲ προφορικὸ λόγῳ πνευματικῆς ἐπικοινωνίας ὡς τρόπου παιδευτικῆς ἐπενέργειας, κατ' ἐξοχὴν ἐποικοδομητικῆς.

Ἐξ ἄλλου, γιὰ νὰ ὑπάρξει ἐπίγνωση τῆς καίριας συμβολῆς τῶν τριῶν αὐτῶν πνευματικῶν ταγῶν στὴν ἀναζωπύρωση τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς χώρας πρὸς τὸ φιλοσοφικώτερο, πρέπει νὰ ὑπερπηδηθεῖ ἀπὸ τοὺς σημερινούς μεσήλικες εἴτε νέους τὸ χάσμα καὶ φράγμα τῶν ἔκτοτε πέντε δεκαετιῶν, πολύτροπα ὀργωμένων ἀπὸ τὸ βαρὺ ἄροτρο τῆς Ἱστορίας. Πρὶν ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα καὶ τὴ διδασκαλία τους καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ τους «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», τὸ πνευματικὸ τοπίο τῆς Ἑλλάδος, καὶ εἰδικὰ τὸ οἰκεῖο τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος, ἦταν χθαμαλὸ καὶ ἀρχμηρό, καθὼς δὲν εἶχε βαθιὰ, γονιμοποιό, καλλιέργεια, καὶ μᾶλλον ὑπεῖχε ρεύματα ἰσχνῆς πνευματικότητας ἢ καὶ ἀντι-πνευματικοῦ ἦθους, ὅπως ὁ στυγνὸς ψυχολογισμὸς καὶ ὁ ρηχὸς κοινωνιολογισμὸς, ἢ καὶ ὁ στεγνὸς σχολαστικισμὸς, ὑποστηριγμένος καὶ ἀπὸ τὴν προσήλωσιν ἀκόμη στὶς ἔωλες ἀντιπαράθεσεις γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Ἐλάχιστες γνήσιες πνευματικὲς φωνὲς ἀκούονταν καὶ εἶχαν πολὺ περιορισμένη ἀπήχηση.

Ἄσπαστος Κωνσταντῖνος Τσάτσος γεννήθηκε τὸ 1899 καὶ πλήρης ἡμερῶν ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ τὸ 1987. Εἶχε λοιπὸν τὴ μοίρα νὰ διανύσει ὀλόκληρο σχεδὸν τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, τὸν μεγαλοεργὸ στὴν προαγωγὴ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, τὸν σπαραγμένο ἀπὸ δύο φρικτοὺς μεγάλους πολέμους, τὸν ἀναστατωμένο ἀπὸ συγκλονιστικὲς τῆς κοινωνίας ἐπαναστάσεις καὶ ἄλλες ἐξεγέρσεις τῶν λαῶν, τὸν διαταραγμένο ἀπὸ ἠχηρὰ πνευματικὰ ρεύματα. Ἐζήσε τὰ γύρω του δρώμενα στὴ διαδρομὴ τοῦ πολυδύναμου καὶ πολύπλαγκτου αὐτοῦ αἰῶνα μὲ πνευματικὴ ἐγρήγορηση καὶ μὲ συναισθηματικὴ δόνηση, ἀλλὰ καὶ μὲ ὑπεύθυνη δράση.

Ἀναγνωρισμένη εὐρύτατα ὑπὲρ αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀψογὴ ἐπιτέλεση τῶν καθηκόντων Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας ἀπὸ τὸ 1975 ἕως τὸ 1980 σὲ ἡλικία του ἑβδομήντα ἐπτὰ ἕως ὀγδόντα δύο ἐτῶν. Πρέπει ὅμως καὶ νὰ μὴ ἀγνοεῖται, πόσο ἡ προεδρία του ἐκεῖνη ἐλάμπρυνε τὴν Ἑλλάδα πρὸς τοὺς ξένους, μὲ τὴν ἀκτινοβολία τῆς πνευματικῆς του ποιότητας, μοναδικὰ λαμπρὰ γιὰ Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας σὲ ὀλόκληρη τὴν ὑφήλιο.

Ἡ φάση τῆς ζωῆς του, ἡ δημιουργικὴ τῆς φήμης του ὡς πανεπιστημιακοῦ δι-

δασκάλου, και τοῦ κύρους του και τοῦ γοήτρου του ὡς πνευματικοῦ ταγαῦ, εἶναι ἡ περίοδος ἀπὸ 1930 ἕως 1941. Τότε δίδαξε μὲ ἄκρα ἐπιτυχία, ὡς Ὑφηγητῆς και ὡς Καθηγητῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, τότε συνέγραψε τὸ περισπούδαστο σύγγραμμα «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου», ἀλλὰ και τὸ ἔξοχο βιβλίον γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ. Τότε ἀντιμετρήθηκε μὲ τὸν Γιδῶργο Σεφέρη, στὸν περίφημο διάλογο τῶν δύο τους γιὰ τὴν ποίηση. Τότε συνέγραψε και ἄλλα συγγράμματα φιλοσοφίας γενικᾶ, εἴτε μελετήματα και δοκίμια, πρόσφορα ἰδιαίτερα γιὰ νὰ προβάλλουν τὴν πνευματικὴν του προσωπικότητα.

Εἶχε προηγηθεῖ περίοδος προετοιμασίας. Πτυχιούχος Νομικῆς ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος τὸ 1918 μὲ βαθμὸν ἄριστα, ἔδειξε τὸ 1923 τὴν κλίση του πρὸς τὴν ποίηση. Δημοσίευσε, ὑπὸ τὸ ψευδώνυμο Ἡβος Δελφός, δύο ποιητικὲς συλλογές, «Ἡ τριλογία τῆς ψυχῆς μου» και «Ποιήματα». Τὸ ἐπόμενο ἔτος ὅμως ἄρχισε μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης. Ἐκεῖ ἐφοίτησε τέσσερα χρόνια και συνέγραψε τὸ πρῶτο ἔργο του φιλοσοφίας τοῦ δικαίου «Der Begriff des positiven Rechts».

Ἐπανῆλθε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1928. Καὶ τὸ 1929 δημοσίευσε τὶς πραγματεῖες «Ἡ νομικὴ ὡς τεχνικὴ και ὡς ἐπιστήμη» και «Φιλοσοφία και ἐπιστήμη τοῦ δικαίου», τὸ 1930 τὶς πραγματεῖες «Αἱ φιλοσοφικαὶ βάσεις τοῦ διεθνοῦς δικαίου» και «Τὸ ἔργο τοῦ Karl Larenz και ὁ ἐγελιανισμὸς ἐν τῷ δικαίῳ».

Ἀναγορεύθηκε τὸ 1929 διδάκτωρ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν και τὸ 1930 ἔγινε Ὑφηγητῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου στὴν ἴδια Σχολή. Ἐμελλε νὰ γίνῃ Καθηγητῆς μόνιμος τῆς ἐκτάκτου ἔδρας «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἐπιστήμην τοῦ δικαίου και Φιλοσοφία τοῦ δικαίου» τὸ 1933.

Πρὶν γίνῃ Καθηγητῆς, ἀλλὰ και στὰ πρῶτα ἤδη χρόνια τῆς καθηγεσίας του, δημοσίευσε και πολλὰς ἀκόμη πραγματεῖες φιλοσοφίας εἴτε φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, σὲ περιοδικὰ ἑλληνικὰ εἴτε ξενόγλωσσα. Ἀξιομνημόνευτες ἰδιαίτερα εἶναι οἱ δύο γιὰ τὸν γερμανὸν φιλόσοφο Κάντ: Ἡ μία τοῦ 1934 μὲ τίτλο «Ἡ γνωσιολογία τοῦ Κάντ ὡς Εἰσαγωγή στὴν ἰδεοκρατία», ἡ ἄλλη τὸ 1935 μὲ τίτλο «Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ».

Γιὰ τὴν διδασκαλία του ἀπὸ τὸ πανεπιστημιακὸ βῆμα ἦ και γιὰ τὴν δεξιοτεχνία του ὡς προέδρου τοῦ Κύκλου φιλοσοφικῶν συζητήσεων, ἀξίζει νὰ ἐπαναλάβω περιληπτικὰ ὅσες ἐξέφρασα και ἄλλοτε, διηθημένες διαμέσου τῆς μνήμης, ἐντυπώσεις μου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ ἔδρα ἦταν γιὰ τὸ ἀκροατήριό του ἡ ζωντανὴ σκέψη και ὁ παλλόμενος λόγος, πρὸς ἀκροατὲς ὄχι δέκτες ἀπλῶς

τῶν γνωμῶν του, ἀλλὰ καὶ συμμέτοχους κάπως στὸν εἰρμὸ τῶν λογισμῶν του. Ἡ διδασκαλία του ὅμως δὲν ἀσκοῦσε γοητεία μόνο, ἀλλὰ ὀδηγοῦσε τοὺς φοιτητὲς καὶ πρὸς πνευματικὴ πειθαρχία. Πολλοί, διάσημοι στὴν ἔπειτα ζωὴ τους, ὀφείλουν πολλὰ στὴ διδασκαλία του. Ἐξ ἄλλου, στὸ περίφημο Φροντιστήριό του, προαιρετικὸ, δίχως παροχὴ βαθμῶν, ἀξιοποιήθηκαν ἰδιαίτερα ὁ ἐκφραστικὸς πλοῦτος καὶ ἡ διαλεκτικὴ εὐκινησία του, ἡ φιλοσοφικὴ συγκρότηση καὶ ἡ λογοτεχνικὴ προπαιδεία του, καὶ προπάντων ἡ εὐχέρειά του νὰ ξυπνάει πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα μὲ πρόσφορες ἐρωτήσεις καὶ ἡ ἔξοχη τέχνη του γιὰ τὴν ἀσκηση καὶ τὴν ἀποδοχὴ κριτικῆς. Παρέκταμα τοῦ Φροντιστηρίου Τσάτσου ὑπῆρξε ὁ Κύκλος φιλοσοφικῶν συζητήσεων κατὰ Σάββατο βράδυ στὴ Φοιτητικὴ Λέσχη, ὅπου ὑπὸ τὴ διακριτικὴ διεύθυνση τοῦ χαρισματικοῦ αὐτοῦ Καθηγητοῦ, μὲ τὴ συμπαράσταση τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Παναγιώτη Κανελλοπούλου, ἐπίλεκτοι φοιτητὲς, ἀλλὰ καὶ πτυχιούχοι, ἐπιδίδονταν σὲ ἀπὸ κοινοῦ μελέτη κλασσικῶν ἔργων φιλοσοφίας καὶ ἀντιμετώπιζαν μὲ πάθος τὰ μεγάλα προβλήματα θεωρίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Στὸν χωρόχρονο ἐκεῖνο ἀναπνέαμε τὸν ἀέρα τῆς φιλοσοφίας, μὲ συναισθηματικὰ φορτισμένες ἐξάρσεις τοῦ λογισμοῦ ἢ καὶ μὲ ὀξύτατες συχνὰ διαφωνίες καὶ ἀντιθέσεις, ἀλλὰ χωρὶς νὰ θραύεται ἡ ἀμοιβαία μας ἐκτίμηση. Ἡ ἐξισοροπητικὴ ἐπέμβαση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου ἐξασφάλιζε τὴν ἡρεμὴ τελικὰ συναγωγὴ τῶν ἀπορητικῶν ἔστω πορισμάτων καὶ τὴ σύνδρομη γαλήνη τῶν πνευμάτων, ἂν καὶ νεανικῶν.

Ἐνθυμοῦμαι πολὺ ἔντονα ὅσους ἐσύχναζαν στὸν ἰδεοκρατικὸ αὐτὸ «Κύκλο» σύμφωνα μὲ τὸν ἔξωθεν χαρακτηρισμὸ του. Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ νὰ μνημονεύσω κάποια ὀνόματα, καὶ βέβαια μὲ περιορισμὸ σὲ ὅσους ἔχουν φύγει ἀπὸ τὴ ζωὴ: Δήμητρης Καπετανάκης, Γεώργιος Σαραντάρης, Γεώργιος Βλάχος, Γεώργιος Δασκαλάκης, Ὀδυσσεὺς Ἀλεπουδέλης, ὁ ἔπειτα Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, Παναγῆς Παπαληγοῦρας, Βασίλειος Λαούρδας. Ἄρχει τῶν ὀλίγων αὐτῶν ὀνομάτων ἡ μνεῖα γιὰ νὰ καταδειχθεῖ, ποῖα ὑπῆρξε ἡ πνευματικὴ στάθμη τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐκείνου «Κύκλου» καὶ ποῖα ἡ ἐκγονή του κάπως ἀνάδειξη ἐξόχων λειτουργῶν τοῦ πνεύματος. Ἐχῶ μετὰσχει κατὰ καιροὺς καὶ σὲ ἄλλους («κύκλους») πνευματικῶν ἀνθρώπων καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Γαλλία. Δὲν ἔζησα ὅμως ποτὲ σὲ τόσο πυκνὴ καὶ γνήσια πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπως στὸν «Κύκλο» μας ἐκεῖνο, τὸν προεδρευόμενον ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο. Οἱ ἐνθουσιαστικὲς ἀναμνήσεις μου ἀπὸ τότε εἶναι ἀνεξίτηλες.

Ἡ ὥρα ὅμως τῆς Ἱστορίας ἐσήμανε παράφωνα γιὰ τὰ ἔργα τῆς εἰρήνης καὶ τοῦ πνεύματος. Ἄρχισε ὁ δευτέρος παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ ἀπότοκὴ του συγκλονιστικὴ δοκιμασία μεγάλης μερίδας τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἄλλὰ καὶ πρὶν φθάσει ὁ πόλεμος στὴ χώρα μας, συνέβη τὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ

Σεπτεμβρίου 1939 νά ἐξορισθεῖ ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, μὲ ἀφορμὴ κάποιες φράσεις ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1937 ἐξόριστο Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ἀναφερόμενες στὸν μὲν μόλις ἀρχόμενον πόλεμο. "Ἦστερ' ἀπὸ δύο χρόνια, τὴν 27ῃ Ὀκτωβρίου 1941, δηλαδὴ σὲ περίοδο Κατοχῆς τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς ἐχθρικοὺς στρατοὺς, ὁμίλησε ὁ πολὺ διάσημος ἤδη Καθηγητῆς ἀπὸ τὸ πανεπιστημιακὸ βῆμα πρὸς τοὺς φοιτητὲς Νομικῆς γιὰ τὸ ἱστορικὸ νόημα τῆς 28ῆς Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 κατ' ἀνταπόκριση πρὸς τὸ ὑψηλὸ ἐθνικὸ τους φρόνημα. Τὴν ἐπομένῃ ἀπολύθηκε ἀπὸ τὴν ἔδρα του καὶ μόλις διέφυγε τὴ σύλληψή του. Μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Χώρας ἐπανέκτησε τὴν ἔδρα του, ἀλλὰ ἔπαυσε νά διδάσκει τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1945, ὅταν ἔγινε Ὑπουργὸς στὴν τότε Κυβέρνηση, καὶ μοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου πρὸς τεταρτοετείς καὶ πρωτοετείς φοιτητές, ἀν καὶ μόλις ἤμουν Ὑφηγητῆς. Μετὰ ἓνα χρόνο, τὸ 1946, παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ ἔδρα του, ὅπως ἀπαιτοῦσε τότε ἡ νομοθεσία, γιὰ τὴν ὑποβολὴ ὑποψηφιότητος βουλευτοῦ.

Καὶ μετὰ ὅμως τὴ διακοπὴ τῆς καθηγητικῆς σταδιοδρομίας του, διατήρησε ὁ καθιερωμένος ἤδη πνευματικὸς ταγὸς τὴν ἐνεργὸν σχέση του μὲ διάφορους τρόπους τοῦ πνεύματος, φιλοσοφία, λογοτεχνία, ποίηση, ἕως τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ζωῆς του. Καὶ ἄλλωστε, πολλαπλῇ ἔκτοτε ὑπῆρξε ἡ ἀναγνώριση τῆς πνευματικῆς μεγαλοσύνης του, μὲ τὴν ἀπονομὴ στὸ πρόσωπό του ὑψηλῶν τιμῶν. Τὸ 1961 ἔγινε Τακτικὸ Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ 1980 Ἐένος Ἑταῖρος τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Μαρόκου, τὸ 1979 Ἐπίτιμος διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σορβόννης καὶ Ἐένος Ἑταῖρος τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, τὸ 1981 Μέλος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, Τέχνης καὶ Γραμμάτων, καὶ ἄλλα.

"Ὅταν ἀποφασίσθηκε νά ἐπανεκδοθεῖ τὸ κλασσικὸ σύγγραμμα τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου», τὸ 1978, ἐνῶ ἐκεῖνος ἦταν Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, εἶχα τὴν τιμὴ, κατὰ παρότρυνσή του, νά γράψω τὸν Πρόλογο στὴν δευτέρη αὐτῆ ἔκδοση. Εἶχα τὴν εὐκαιρία τότε νά ἐξάρω τὴ γονιμὸ-τατη ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε τὸ βιβλίον αὐτὸ σὲ ὅσους φοιτητὲς καὶ νέους ἐπιστήμονες τοῦ δικαίου ἀναζητοῦσαν μεθοδολογικὸ προσανατολισμὸ γιὰ διάφορους κλάδους τῆς Νομικῆς ἢ καὶ εἶχαν βαθύψυχη τάση γιὰ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου. Τόνιζα ἐξ ἄλλου καὶ τὰ ἐξῆς: «Τὰ θεωρήματα ποὺ ἐνυπάρχουν στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ διατηροῦν ἀκέραιη τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξία τους, καθὼς προπάντων ἐνέχουν ἀντιμετώπιση τῶν οὐσιαστικῶν προβλημάτων ἐρμηνείας καὶ γνωσιολογίας τοῦ δικαίου καὶ ἀπλῶς δὲν ἔχουν τὴν τεχνικὴ ὀρολογία καὶ τὸν κομψὸ λογικισμὸ κάποιων μεταπολεμικῶν θεωρημάτων γιὰ τὰ ἴδια θέματα." Ἔτσι καὶ παραμένει τὸ βι-

βλίο αυτό ἀπαλαίωτο ἐπιστημονικά. Ἰσχυρισμὸς ἀντίθετος θὰ ἔδειχνε μᾶλλον πνευματικὸ νεοπλουτισμὸ. Ἄλλωστε, ἡ ἐπιστήμη δὲν πρέπει νὰ εἶναι δούλη τοῦ συρμοῦ».

Τώρα ἐκφράζω καὶ τὴν προσωπική μου ὀφειλὴ στὸ περισπούδαστο αὐτὸ βιβλίο. Ἐπὶ τὸ σύνολό του ἐπηρέασθηκα γόνιμα γιὰ τὴν πρώτη κατάρτισή μου στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου. Ἐπὶ τὴν ἐμπεριεχόμενη σὲ πολλὰ σελίδες τοῦ ἐπιστημολογία τῆς Νομικῆς, μετὰ κριτικὴ μελέτη ἐπίμονη τῶν σελίδων αὐτῶν, ὑποκινήθηκα στὸν ἀναστοχασμὸ τῶν προκειμένων ἐπιστημολογικῶν προβλημάτων καὶ στὴ συγγραφή τοῦ πρώτου βιβλίου μου πρὸς ἔκφραση τῶν πολὺ τολμηρῶν πορισμάτων μου. Ὁ τίτλος του ἦταν «Ἡ πνευματικὴ ὑπόσταση τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης». Καὶ ὑπῆρχε στὶς σελίδες του, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα, καὶ ἀντιπαράθεση κριτικὴ πρὸς κάποιες σελίδες τοῦ περισπούδαστου βιβλίου τοῦ Καθηγητοῦ μου, τοῦ ἰδιαίτερα ἐπαναλαμβανόμενου, καθὼς αὐτὸ κυρίως προφύλαξε τὴ θεωρία τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ κοινωνιολογισμοῦ ἢ καὶ τοῦ ψυχολογισμοῦ στὸν χῶρο τῆς, δεινῶν ἀλλότροπων, ἀλλὰ ἐφάμιλλων τοῦ νομικισμοῦ. Καὶ μὲ συγκίνηση ἐνθυμοῦμαι τὴν ἀντίδραση τοῦ Καθηγητοῦ μου στὴν κριτικὴ μου ἀντιπαράθεση: Ὅχι μόνον δὲν ἐκδήλωσε δυσάρεσκειαν πρὸς τὸ πρόσωπό μου, ἀλλὰ καὶ μὲ ὑποστήριξε πολὺ ἐνεργά, μὲ παροχὴ τῆς εὐχέρειας νὰ μελετῶ καθημερινὰ σχεδὸν στὴν κατοικία του, ὅπου ἡ πλουσιότατη καὶ μοναδικὴ τότε ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη φιλοσοφίας τοῦ δικαίου.

Καὶ ὑπῆρξε ἀπὸ τότε συνεργασία μας πολὺ ἐποικοδομητικὴ γιὰ μένα, καθὼς ἐκεῖνος συνέχιζε τὴ συγγραφή πραγματειῶν φιλοσοφίας τοῦ δικαίου μὲ διάφορες εὐκαιρίες, ἐνῶ ἐγὼ εἶχα ἐπιδοθεῖ στὴ συγγραφή τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου.

Ἴδου κάποιον τίτλο πραγματειῶν φιλοσοφίας τοῦ δικαίου δημοσιευμένων στὴ διάρκεια τῆς καθηγεσίας του ἀκόμη: «Κοινωνία καὶ δίκαιον» (1935), «Ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου» (1938), «Ἡ δικαιοπραξία ὡς κανὼν δικαίου» (1939). Καὶ ἴδου οἱ τίτλοι τριῶν βιβλίων του ἐκδομένων στὴν ἴδια περίοδο: «Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» (1938), «Εἰσαγωγὴ στὴν Ἐπιστήμη τοῦ δικαίου» (1940), «Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου» (1941). Στὴ δημοσίευση τῶν πραγματειῶν αὐτῶν καὶ στὴν ἔκδοση τῶν βιβλίων αὐτῶν συνέβαλα κάπως. Καὶ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ μου αὐτὴ πολυφρόντιδη καὶ ὑπεύθυνη καὶ συντελέσθηκε ὄχι μόνον μὲ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμιῶν. Τὸ βιβλίο «Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» εἶχε δευτέρη ἔκδοση κατὰ πολὺ ἐπαυξημένη τὸ 1962, καθὼς καὶ μία ἔκδοσή του σὲ γαλλικὴ γλῶσσα, τὸ 1971, καὶ μία σὲ ρουμανικὴ γλῶσσα, τὸ 1979. Στὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς συνεχίσθηκε ἡ μεταξὺ μας συνεργασία μὲ πολὺ συχνὰς συναντήσεις μας στὴν κατοικία του, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κυδαθηναίων 9. Εἶχαμε τὴ θερμὴ συμπάρασταση τῆς Κυρίας Ἰωάννας Τσάτσου, ἀφιερωμένης τὶς χαλεπὲς ἐκεῖνες ἡμέρες στὴν πολὺτιμη καὶ πολυόδυνη φιλανθρωπικὴ δρᾶσή της. Ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταν-

τῖνος Τσάτσος εἶχε τότε κατορθώσει καὶ νὰ συμπήξει ἀπὸ φίλους του, ὁμηλικούς του ἢ καὶ ὀλίγο νεωτέρους του Ὁμάδα μελέτης τῶν ἐλληνικῶν προβλημάτων, ὅπου μετεῖχαν μεταξὺ ἄλλων ὁ Ἄγγελος Ἀγγελόπουλος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς. Ἡ σύμπηξη τῆς κρυπτοπολιτικῆς αὐτῆς Ὁμάδας ἦταν προανάκρουσμα γιὰ τὴν ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἀπελευθέρωση πολιτικὴ δράση του.

Ἡ ἐνασχόληση ὅμως τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἐμελλε νὰ συνεχισθεῖ ἕως τὰ ὀγδόντα ἔξι χρόνια τῆς ἡλικίας του, μάλιστα καὶ νὰ διευρυνθεῖ πρὸς τὴν φιλοσοφία τῆς Πολιτείας. Δημοσίευσε τὸ 1962 στὸ περιοδικὸ Archives de Philosophie du Droit πραγματεία του μὲ τίτλο «Qu' est ce que la philosophie du Droit» καὶ τὸ 1985 πραγματεία μὲ τίτλο «Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου» στὸ Ἀφιέρωμα πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Λιτζερόπουλο. Πραγματοποίησε τὸ 1975 δευτέρη ἐκδοση βελτιωμένη τοῦ βιβλίου του «Πολιτικὴ». Εἶχα δημοσιεύσει παρουσίαση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ πολιτικῆς φιλοσοφίας στὸ περιοδικὸ «Ἐποχές» τὸ 1965. Παρουσίασε τὸ 1981 στὸ Πρῶτο Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας ἀνακοίνωσή του μὲ θέμα: «Φιλοσοφία καὶ Πολιτικὴ», ἐνῶ τὸ 1980 εἶχε δημοσιεύσει πραγματεία ὑπὸ τίτλο «Εὐρωπαϊκὴν Πολιτεία», ὡς συμβολὴ στὸ Ἀφιέρωμα πρὸς τὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.

Ἐν τῷ μεταξῷ, ὡς Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὁμίλησε ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς ἐπανειλημμένα, μὲ θέματα «Αἱ ἀντινομίαι τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου» τὸ 1962, «Πλάτωνος Πολιτεία» τὸ 1966, «Ὁ Κἀντ καὶ τὸ διεθνὲς δίκαιον» τὸ 1974, ἐνῶ στὸ περιοδικὸ τῆς Ἀκαδημίας «Φιλοσοφία», δημοσίευσε τὸ 1971 πραγματεία μὲ τίτλο «Τὸ ἀγαθὸ ὡς ἀρχὴ τῆς πράξεως». Τὴν ἴδια περίοδο, ἐκτὸς Ἀκαδημίας ὁμίλησε, καλεσμένος ἀπὸ τὸν Ὀργανισμό Ἐθνικοῦ Θεάτρου, μὲ θέμα «Ὁ Στωϊκισμὸς ὡς ἰδεῶδες βίου».

Ἀναμφίβολα, ἡ πανελλήνια προβολὴ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου εἶναι συνυφασμένη προπάντων μὲ τὴν ὑπόστασή του καὶ τὴν δράση του ὡς φιλοσόφου καὶ ὡς πολιτικοῦ. Ἀξίζει νὰ ἐξαρθεῖ, μάλιστα, ἡ ἐπιτυχία του νὰ ἐναρμονίσει τὴν πνευματικὴν δράση του μὲ τὴν ἐκπλήρωση τῶν πολιτικῶν του καθηκόντων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμψυχωτικὴ ἀντλησις ἀπὸ τὴν πνευματικὴν του ὑπόστασις γιὰ τὴν ἐπίγνωση καὶ τὴν ἐπιτέλεση τῶν πολιτικῶν του καθηκόντων. Μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀντλησις αὐτὴ καὶ οἱ ὁμιλίαι του ὡς Προέδρου τῆς Δημοκρατίας.

Ἐπρώτευσεν ὅμως στὴν αὐτοσυνειδησία του ἡ ἀποστολὴ του ὡς λειτουργοῦ τοῦ πνεύματος. Καὶ ἦταν ἔντονη συχνὰ ἡ συναίσθησή του, καὶ σύνδρομή της πικρία του γιὰ τὸν κερματισμὸ τοῦ διαθέσιμου στὴ διακονία τοῦ πνεύματος χρόνου του, ἀπότοκο τῆς ὑπεύθυνης ἀσχολίας του μὲ τὴν πολιτικὴ. Παλαιὰ ἱστορία, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρχύτα πρὸς τὸν Πλάτωνα.

Ἐξ ἄλλου, ἐκτός ἀπὸ φιλόσοφος καὶ πολιτικός, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος — ἅς μὴ τὸ λησμονοῦμε — ὑπῆρξε καὶ ποιητής, καθὼς καὶ λειτουργὸς τοῦ πνεύματος εὐρύτερα. Ἔδρασε πνευματικὰ σὲ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του καὶ ὡς δοκιμογράφος, καὶ ὡς κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας, καὶ ὡς μεταφραστὴς κειμένων κλασικῶν, ἢ καὶ μὲ ἄλλους τρόπους.

Κορυφαῖο ἔργο του κριτικῆς εἶναι τὸ βιβλίον του «Παλαμᾶς», τοῦ 1936, κατόρθωμα συνθετικῆς ἐρμηνείας τοῦ πολυδιάστατου ποιητικοῦ ἔργου τοῦ πατριάρχου στὸν αἰῶνα μας τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν Κωστῆ Παλαμᾶ. Εἶχα τὸ προνόμιο, νεαρότατος ἀκόμη, νὰ παρευρίσκομαι, ὅπως καὶ ὁ Κατσίμπαλης καὶ ὁ Καραντώνης, οἱ δύο θεματοφύλακες τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, στὴν κατοικία τοῦ ποιητῆ, ὅταν σὲ ἀτμόσφαιρα μυσταγωγίας ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος μᾶς διάβαζε ὁ ἴδιος χειρόγραφες ἀκόμη σελίδες τοῦ ἐξοχου αὐτοῦ βιβλίου του. Καὶ θυμοῦμαι ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ τὴ διάλεξή του γιὰ τὸν Παλαμᾶ στὴν Αἴθουσα τοῦ Παρνασσοῦ. Ἦταν «ποίησις ἐπὶ ποιήσεως», εἶπε ὁ παριστάμενος πρῶην Πρωθυπουργὸς Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος.

Στὰ χρόνια ἐκεῖνα, τελευταῖα τοῦ μεσοπολέμου, δημοσίευσε ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ὡραῖα κριτικὰ σχόλια γιὰ τὸν δοκιμογράφο Καπετανάκη, γιὰ τὸν λογοτέχνη Μυριβήλη, γιὰ τὸν ποιητὴ Ἀντωνίου. Μεταπολεμικὰ ἔγραψε παρόμοια γιὰ τὸν Κάλβο, γιὰ τὸν Πετσάλη, γιὰ τὸν Πρεβελάκη, γιὰ τὸν Χουρμούζιο. Στὰ χρόνια τῆς ἀπὸ 21 Ἀπριλίου 1967 πολιτικῆς ἀνωμαλίας τῆς χώρας, παρουσίασε καὶ σχολίασε κομψὰ καὶ σοφὰ τοὺς δύο μεγάλους ρήτορες: τὸν Κικέρωνα τὸ 1968, καὶ τὸν Δημοσθένη τὸ 1971. Καὶ ἰδοὺ, τὸ 1973, πενήντα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν δύο ποιητικῶν συλλογῶν του, ἐκδίδει τόμο ἐπιβλητικὸ μὲ τίτλο «Τὰ ποιήματα»: ποιήματα ποὺ εἶχε γράψει ἀπὸ τὸ 1927 ἕως τὸ 1972. Καὶ μετὰ ὀκτὼ χρόνια, τὸ 1980, ἐκδίδει τὸ βιβλίον του «Ποιήματα ἄλλων καιρῶν καὶ ἄλλων τόπων», ὅπου εἶναι συναγμένες μεταφράσεις του ποιημάτων ἀρχαίων Ἑλλήνων, Λατίνων, Γερμανῶν, Ἰταλῶν, Ἀγγλῶν καὶ Γάλλων ποιητῶν — συγκομιδὴ, ἔστω μικρὴ, καρπῶν τῆς ἀπὸ τὴν ἐφηβικὴ του ἡλικία ἤδη ἐσώψυχης ἐπικοινωνίας του μὲ τὸ ποιητικὸ ἔργο πλήθους Εὐρωπαϊῶν ποιητῶν, ἀρχαίων καὶ νεωτέρων.

Πολὺ ἐκφραστικὰ τῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου εἶναι τὰ βαθυστόχαστα πάντοτε δοκίμιά του, γραμμένα μὲ ἦθος φιλοσοφικὸ, μὲ ὕφος λογοτεχνικόν. Στίς σελίδες τους συλλειτουργοῦν ποιητικὴ εὐαισθησία καὶ λογισμὸς αὐστηρὸς, μὲ ἀγαστὴ μεταξὺ τους σύμπνοια· ἢ παλαιὰ διένεξη τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν ποίηση φαίνεται ὡς κάτι ἀπομακρυσμένο ἢ καὶ σβησμένο.

Ἰδιαίτερα σημαντικὸ ὑπῆρξε τὸ δημοσιευμένο στὸ περιοδικὸ τῆς συντροφικῆς μας «Τὰ Προπύλαια» τὸ 1938 ἐξοχὸ δοκίμιο τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου «Πρὶν ἀπὸ

τὸ ξεκίνημα», γραμμένο ἀπὸ βαθιὰ ἐσωτερικὴ παρόρμηση τοῦ συγγραφέα του, καθὼς ἐπιμαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ ἀναβλυστὸ ὕφος τῆς γραφῆς του ἢ καὶ ἀπὸ τὸν ἐξομολογητικὸ σὲ πολλὰ τόνο του. Παρελαύνουν στὶς σελίδες του μύχιοι διαλογισμοὶ γιὰ τὴν ἐδραία πνευματικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου, σὲ κάποιον «ἀρχιμήδειο σημεῖο», ἀντίκρου στὸ πλῆθος τῶν ἐνώπιόν του ὑπαρξιακῶν δυνατοτήτων, πρὸς συνειδητὴ ἐπιλογή βελτίστου βίου, μὲ θυσία κάποτε βαθύψυχων κλίσεων. Καὶ προτείνονται ἀντίστοιχα κάποιες κατευθυντήριες ἀρχές γιὰ πλοήγηση πρὸς τὸ μέγα πέλαγος τῆς ζωῆς τοῦ νέου προπάντων ἀνθρώπου, ἀπορημένου «τί νὰ πρωταγκαλιᾶσει ἀπὸ τὰ πλούτη τῆς ζωῆς» καὶ διακατεχομένου «ἀπὸ τὴ νευρικὴ ἀνησυχία καὶ τὴ δίψα τῆς πεταλούδας στὸν ἥλιο». Καὶ σὲ λογικὴ συνάρτηση πρὸς αὐτὰ προβάλλονται κρίσεις καὶ γνώμες γιὰ νεόκοπα τότε πνευματικὰ ρεύματα, γιὰ τὶς ψυχικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν πολιτικὴ, γιὰ τὸν ἔρωτα καὶ γιὰ τὴ θρησκεία, γιὰ τὴ γλώσσα καὶ γιὰ τὴν ποίηση.

Ἡ ἀναφορά στὴν ποίηση προκάλεσε τὴν παρέμβαση τοῦ Γιώργου Σεφέρη μὲ προβολὴ τῶν ἰδικῶν του γνωμῶν γιὰ τὴν ποίηση. Ἐπακολούθησε ἀπάντηση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου μὲ διεξοδικές, φιλοσοφικὰ θεμελιωμένες, ἐξηγήσεις γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν ἀξία τῆς ποιήσεως. Αὐτὸς ἦταν ὁ περίφημος Διάλογος Σεφέρη-Τσάτσου. Καὶ ὑπῆρξε ὁ Διάλογος αὐτὸς ἀφετηρία γιὰ ἐπανειλημμένη ἔκτοτε καὶ γόνιμη ἐνασχόληση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου μὲ θέματα αἰσθητικῆς, ὥστε καὶ νὰ ἐκδοθοῦν στὰ ἐπόμενα χρόνια βιβλία του, ὅπως «Δοκίμια αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας» τὸ 1960, «Αἰσθητικὰ Μελετήματα» τὸ 1977 (ἐπαυξημένη ἐπανέκδοση τοῦ βιβλίου «Αἰσθητικὰ Δοκίμια» τοῦ 1961), «Θεωρία τῆς Τέχνης» τὸ 1978.

Καὶ ἴσως δὲν παρέλκει νὰ ἐπισημάνω ἐπίσης, ὅτι μὲ παρακίνηση ἀπὸ τὸ κύριο θέμα τοῦ δοκιμίου αὐτοῦ «Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα» ἔγραψα τότε καὶ δημοσίευσα τὸ ἰδικό μου δοκίμιο «Πνευματικὴ Ἀρτίωση», καθὼς ἐξ ἄλλου, δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τότε, ἢ ἀκρόασή μου τῶν χειρόγραφων ἀκόμη σελίδων τοῦ βιβλίου γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ὑπῆρξε τὸ ἔναυσμα γιὰ νὰ ἐντρυφήσω κριτικὰ στὸ «ἐρμητικὸ» θεωρούμενο ποίημα τοῦ Παλαμᾶ «Φοινικιά», νὰ ἀνακαλύψω τὴν ἀδιάφανη συνάρθρωση τῶν τριάντα ἐννέα στροφῶν του σὲ ἐννέα ἐνότητες καὶ νὰ συγγράψω ἐρμηνευτικὸ κάθε στίχου του πολυσέλιδο μελέτημα, δημοσιευμένο τὸ 1937 στὸ περιοδικὸ «Νέα Γράμματα» καὶ ἀναδημοσιευμένο στὸ βιβλίο μου «Φιλολογικά» τοῦ 1964, ἐπανεκδομένο τὸ 1981.

Σὰν μακρινὸς ἀντίπαλος κάπως τοῦ δοκιμίου «Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα», ἔρχεται, ὕστερ' ἀπὸ τρεῖς δεκαετίες περίπου, τὸ βιβλίο τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου «Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί», ἐκδομένο σὲ τέσσερες σειρές, ἀπὸ τὸ 1965 ὡς τὸ 1972. Στὶς σελίδες του ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς τοῦ συγγραφέα του ἐκφράζεται εἴτε μὲ τὴν

ἀποφθεγματική μορφή τοῦ ἀφορισμοῦ εἶτε μὲ τὴν μικρο-δοκιμιακὴ μορφή τοῦ διαλογισμοῦ. Καὶ ἀκολουθεῖ, τὸ 1974, τὸ βιβλίο «Διάλογοι σὲ Μοναστήρι», ἐκδηλα συνθετικὸ τῶν ποικίλων πνευματικῶν ἐπιδόσεων εἶτε διαθέσεων τοῦ συγγραφέα του, μὲ ἀνάθεση σὲ ἄλλο πρόσωπο τοῦ διαλόγου νὰ ἐκφράζει τὴν κάθε μιά τους. Χαρακτηρίσθηκε τὸ βιβλίο αὐτὸ «ιερουργία... τοῦ στοχαστῆ, τοῦ ποιητῆ, τοῦ Ἄνθρώπου».

Τὰ δύο αὐτὰ βιβλία παρουσιάζουν τὸν συγγραφέα τους Κωνσταντῖνο Τσάτσο νὰ προβάλλει ὡς φιλοσοφημένος ἄνθρωπος μὲ ὑπαρξιακὴ ἔνταση, ἀποσταγμαμένους λογισμοὺς εἶτε διηθημένα βιώματα, σὲ διασπασμένο κάποτε ἢ διαθλασμένο σχῆμα, σὰν ἐξομολόγηση καὶ σὰν διδασχὴ, καὶ ὡς συγκομιδὴ ἐμπειρίας βίου τριπλῆς ποιότητος: «ἀπολαυστικοῦ», «πολιτικοῦ», «θεωρητικοῦ», στὴν ἀριστοτέλεια ὀρολογία.

Τοῦ πολιτικοῦ βίου του ἔκθεση ἀνήκει σὲ ἄλλη ὥρα καὶ σὲ ἄλλη Αἴθουσα. Ἐμεῖς, στὴ γεραρὴ αὐτὴ Αἴθουσα, τέμενος τοῦ καθαροῦ πνεύματος, ἀναπολήσαμε ἀπόψε τὴν πνευματικὴ δρᾶση καὶ ὑπόστασή του.

Ἄνιστορήσαμε τὴν ἰσόβια πνευματικὴ ἄθλησή του. Ἐπισημάνσαμε τὰ διαδοχικὰ τρόπαια τῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας του καὶ τῆς συγγραφικῆς ἐργασίας του. Ὑποσημάνσαμε τὰ χαρακτηριστικὰ του χαρίσματα: αἰσθαντικότητά, εὐθυκρισία, εὐμάθεια, ἐργατικότητα, μεθοδικότητα, σεμνότητα, ἔλλειψη φθόνου, φιλαλληλία, ἐμμονὴ στὸ καθῆκον. Ἀρυσθήκαμε ἀπὸ τὴν ἀναπόληση τῆς προσωπικότητος καὶ τῶν πεπραγμένων του μῆνυμα αἰσιοδοξίας καὶ δίδαγμα ὀρθοπραξίας.

Ἐμεῖς ὠφεληθήκαμε ἀπὸ τὴ νοερὴ αὐτὴ ἀναδρομὴ στὸν λόγον καὶ βίον βελτίστου ἀνδρός, ὀλοκληρωμένον πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια. Ἐκεῖνος δὲν ἔχει κἂν τὴν ἀνάγκη λειτουργίας τῆς Μνημοσύνης μὲ πρωτοβουλία μας. Ὑπάρχουν τὰ πεπραγμένα του αὐτοδύναμα, τρόπαια γραπτοῦ λόγου προπάντων, καὶ σώζουν τὴν ἱστορικὴ του ὑπαρξὴ ἀπὸ τὸ ἔρεβος τῆς λήθης. Ἐμεῖς ἐκπληρώσαμε ἀπλῶς χρέος εὐλάβειας.